

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा आख्यानकला

✿डा. दुर्गाबहादुर घर्ती

durgagharti@gmail.com

अध्ययनसार

प्रस्तुत लेख विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा आख्यानकलाको अध्ययनमा केन्द्रित छ। उपन्यासमा कथा सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो। कथाकथन नै उपन्यासको मुख्य पक्ष हो। उपन्यासको कथाकथन घटनावर्णनमा आधारित हुन्छ। विशेष क्रममा घटनाहरूको शृङ्खला नै आख्यान हो। आख्यानमा घटनाको व्यवस्थापन र कथासम्प्रेषणको प्रक्रिया पर्दछन्। कथा आख्यानको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो। कथा घटनाहरूको कालक्रमिक शृङ्खला हो। उपन्यासको कथा कल्पना र सम्भावनाका आधारमा संयोजन गरिएको हुन्छ। नाटकका सन्दर्भमा आख्यानकलालाई संस्कृत नाट्यशास्त्रमा वस्तु र प्राचीन ग्रीसेली नाट्यशास्त्रमा कथानक भनिएको पाइन्छ। त्यसलाई आख्यानशास्त्रमा कथाशृङ्खला भनिएको पाइन्छ। आख्यानशास्त्रको विकास संरचनावादी विद्वान्हरूले गरेका हुन्। रुसी रूपवादबाट आरम्भ भएको आख्यानको पाठकेन्द्री अध्ययन फ्रान्सेली संरचनावादमा आख्यानशास्त्रका रूपमा विकसित भएको देखिन्छ। समाख्याशास्त्रमा आख्यान संरचनाका विविध पक्षको सूक्ष्म विवेचन पाइन्छ। त्यसै आधारमा यस लेखमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ। यसपूर्व कोइरालाका उपन्यासको अध्ययन विभिन्न आधारमा भए पनि आख्यानकलाका आधारमा नभएकाले यो अध्ययन गरिएको हो। प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक पद्धतिका आधारित छ। अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयकार्यद्वारा गरिएको छ र सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण विषयवस्तु विश्लेषण विधिमा गरिएको छ। अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा आख्यानशास्त्रमा आधारित छ। आख्यानकलाका दृष्टिले कोइरालाका उपन्यास प्रभावकारी रहेका छन् भन्ने यस लेखको निष्कर्ष रहेको छ।

मुख्य शब्दावली : आख्यानको सम्प्रेषण, आख्यानको संयोजन, कथा, कथानक, समाख्याता।

परिचय

उपन्यास गद्य भाषाका माध्यमद्वारा अभिव्यक्त हुने आख्यानकला हो। कविताको लयदार अभिव्यक्ति ढाँचालाई छोडेर उपन्यासले बोलीचालीमा प्रयोग हुने कथनशैली अँगाल्दछ। आनन्द प्रदान गर्नु कलाको मूल प्रयोजन हो। सौन्दर्यबिना आनन्द असम्भव छ, आनन्दविनाको कला मूल्यहीन हुन्छ। आनन्द वा सौन्दर्यानुभूति तर्क र बुद्धिभन्दा परको भावसत्य हो। बुद्धिसम्मत चेतनाले वस्तुसत्यको आग्रह गर्छ, जीवन र समाजसापेक्ष उपयोगिताका आधारमा कलामूल्यको लेखाजोखा गर्छ, कर्तव्यबोध वा नैतिकताको खोजी गर्छ र त्यहाँ दर्शन र विचारले प्रवेश पाउँछ। उपन्यासमा भाव र विचार कथातत्त्वसँग मिसिएर आएका हुन्छन्। कथाकथन नै औपन्यासिक कलाको मुख्य पक्ष हो। नाटकका सन्दर्भमा कथातत्त्वका बारेमा धेरै पहिले नै भरतमुनि र अरिस्टोटलले व्याख्या गरेका छन्, तर आख्यान विधामा केन्द्रित भएर अध्ययन गर्ने कार्य भने उन्नाइसौं शताब्दीको अन्त्यतिरदेखि मात्र आरम्भ देखिन्छ। हेन्री जेम्सको *आर्ट अफ फिक्सन* (सन् १८८४) मा सर्वप्रथम उपन्यासका बारेमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ। त्यसपछि उपन्यास अध्ययनको परम्परा बिसौं शताब्दीको दोस्रो शताब्दीदेखि देखापर्दछ। पर्सी लुबकको *द क्राफ्ट अफ फिक्सन* (सन् १९२१), जोसेफ वारेन बीचको *द टेक्निक अफ टमस हार्डी* (सन् १९२२), ई. एम. फर्स्टरको *आस्पेक्ट्स अफ नोभल* (सन् १९२७) प्रारम्भिक चरणका उल्लेखनीय कार्य हुन्। रुसी रूपवादमा भ्लादिमिर प्रप र भिक्टर स्क्लोभ्स्कीले 'सुजेट/फेबुला' (कथानक/कथा) जस्ता शब्द प्रचलन ल्याए। त्यसलाई संरचनावादी आख्यानशास्त्रीहरूले पनि उपयोग गरेका छन्।

✿ लेखक त्रिविअन्तर्गत केन्द्रीय क्याम्पस कीर्तिपुरमा सहप्राध्यापकका रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ।

अमेरिकाली नयाँ समालोचना मूलतः कविताको अध्ययनमा केन्द्रित छ। उपन्यास अध्ययनका दृष्टिले मार्क स्कोररको “टेक्निक एज डिस्कोभरी” (सन् १९४७) शीर्षकको लेख उल्लेखनीय छ। स्कोरर तथा उनका समकालीनहरूले उपन्यासलाई कथानक, पात्र, परिवेश र कथ्यको संयोजनका रूपमा समीक्षा गरेको पाइन्छ। यो नाट्यसिद्धान्तमा आधारित छ। क्यानेडियन समालोचक नर्थ्रप फ्राइको *एनाटोमी अफ क्रिटिसिजम्* (सन् १९५७), अमेरिकी समालोचक वाइने बुथको *द रेटोरिक अफ फिक्सन* (सन् १९६१) जस्ता आख्यानसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण समालोचनात्मक कृति देखिए पनि आख्यानशास्त्रको विकास गर्ने श्रेय रुसी रूपवादी तथा फ्रान्सेली संरचनावादीहरूलाई जान्छ। रुसी रूपवादी भ्लादिभिर प्रपको *मर्फोलजी अफ फोकेटेल* (सन् १९२८) लाई संरचनावादी आख्यानशास्त्रको आरम्भविन्दु मान्न सकिन्छ। उनकै प्रभाव ग्रहण गर्दै ज्वेतान तोदोरोभले सन् १९६९ मा समख्यानशास्त्र बुझाउने ‘न्यारेटोलजी’ शब्द प्रयोगमा ल्याएका हुन्। आख्यानशास्त्रको अध्ययनमा रोलाँ बार्थ, जेराई जिनेट, सिमोर च्याटम्यान, ज्वेतान तोदोरोव, मिकी बल, मोनिका फ्लुडर्निकको नाम अग्रपङ्क्तिमा आउँछ। तिनीहरूको मान्यताका आधारमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासको आख्यानकलाको अध्ययन गर्न सकिन्छ। कोइरालाका *तीन घुम्ती* (२०२५), *नरेन्द्रदाइ* (२०२६), *सुम्निमा* (२०२७), *मोदिआइन* (२०३६), *हितलर र यहूदी* (२०४०) र *बाबु, आमा र छोरा* (२०४५) गरी आधा दर्जन उपन्यास प्रकाशित छन्। यी उपन्यासहरूका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरू विभिन्न ढङ्गमा अध्ययन गरेको पाइन्छ। कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०३७/२०४३) को *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* शीर्षकको पुस्तकमा कोइरालाका उपन्यासको विचार र मनोविश्लेषणका बारेमा, राजेन्द्र सुवेदी (२०५३) *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति* नामक पुस्तकमा कोइरालाका *तीन घुम्ती* र *नरेन्द्र दाइ* उपन्यासमा प्रस्तुत अस्तित्ववादका बारेमा, दुर्गाबहादुर घर्ती (२०६७) को *मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान* नामक पुस्तकमा मनोविश्लेषणात्मक प्रयोगका बारेमा, कुमारप्रसाद कोइराला (२०६८) को *आख्यान विमर्श* शीर्षकको पुस्तकमा कोइरालाका उपन्यासमा पाइने मानवतावादका बारेमा, खगेन्द्रप्रसाद लुडेल (२०६९) को *नेपाली उपन्यासको इतिहास* नामक पुस्तकमा कोइरालाका उपन्यासको विषयवस्तु र विचारका बारेमा अध्ययन गरिएको छ। ती अध्ययन कोइरालाका उपन्यासमा आख्यानकलामा केन्द्रित छैनन्। त्यही अभावको पूर्तिका लागि प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ। आख्यानशास्त्रका आधारमा कोइरालाका उपन्यासमा पाइने आख्यानकलाको मात्र अध्ययन गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको सीमा हो।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ। अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयकार्यद्वारा गरिएको छ। विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यास प्राथमिक सामग्री हुन् र ती उपन्याससँग सम्बन्धित अध्ययन भएका सामग्रीका साथै आख्यानशास्त्रसँग सम्बन्धित सामग्री द्वितीयक सामग्री हुन्। सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण विषयवस्तु विश्लेषण विधिद्वारा गरिएको छ। यस अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा विभिन्न विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका आख्यानशास्त्रमा आधारित छ। आख्यानकला यस अध्ययनको मुख्य अवधारणा हो र त्यसलाई पुष्टि गर्ने सूचक कथाको चयन, घटनाको संयोजन र कथासम्प्रेषण हुन्।

परिणाम र विमर्श

आख्यानशास्त्रमा आख्यान (न्यारेटिभ), कथा (स्टोरी) र कथानक (प्लट) पदले पृथक् अर्थ बुझाउँछन्। आख्यान भनेको समाख्याताद्वारा आख्यायितहरूलाई सम्प्रेषित गरिएको एक वा एकभन्दा बढी वास्तविक वा काल्पनिक घटनाहरूको वर्णन हो। कथा आख्यानको सामग्री हो। यसलाई रुसी रूपवादीहरूले ‘फेबुला’ भनेका छन् जुन कथानकमा व्यवस्थित गरिएको आधारभूत तत्त्व हो। कथामा घटनाहरूको कालक्रमिक वर्णन हुन्छ।

त्यसमा 'के' भन्ने प्रश्नको उत्तर हुन्छ, 'कसरी' भन्ने प्रश्नको उत्तर खोजिएको हुँदैन। कथानक आख्यानको मुख्य घटना हो, त्यो घटनाको व्यवस्थापन हो। यसलाई रुसी रूपवादीहरूले 'सुजेट' भनेका छन् (प्रिन्स, सन् २००३, पृ. ५८, ७३ र ९३)। ई. एम. फर्स्टर (सन् १९८५) का अनुसार कथा समयशृङ्खलामा व्यवस्थित घटनावर्णन हो र कथानक पनि घटनावर्णन नै हो तर त्यसमा कार्यकारणमा जोड दिइएको हुन्छ (पृ. ८७)। कथाको घटनाशृङ्खलालाई परम्परागत रूपमा कथानक भनिन्छ (च्याटम्यान, सन् १९७८, पृ. ४३)। कल्पनाद्वारा निर्माण गरिएको साहित्यलाई बुझाउनका लागि अङ्ग्रेजीमा 'फिक्सन' शब्द प्रचलित छ। त्यसअन्तर्गत कथा, उपन्यास र नोभला विधा पर्दछन् (ब्रिटानिका, मि.न.)। च्याटम्यानका अनुसार आख्यानका मुख्य दुई तत्व हुन्छन्— कथा र सङ्कथन। कथा भनेको विषयवस्तु वा घटनाहरूको शृङ्खला हो। सङ्कथन अभिव्यक्ति हो, माध्यम हो जसद्वारा विषयवस्तु सूचित हुन्छ (पृ. १९)। आख्यानको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा कथाको चयन पनि उल्लेखनीय हुन्छ। आख्यानमा घटना कुनै कर्ताद्वारा गरिएको र आफैँ घटित भएको गरी दुई प्रकारको हुन्छ। घटनाअन्तर्गत घटनाक्रम, घटनाको तह, कौतूहल, अविधि, सार जस्ता कुरा पर्दछन्। त्यो घटनाको संयोजन हो। सङ्कथन कथाको सम्प्रेषण प्रक्रिया हो। समग्रमा आख्यानकलालाई कथाको चयन, घटनाको संयोजन र कथाको सम्प्रेषणअन्तर्गत समेट्न सकिन्छ। यिनै आधारमा यस अध्ययनमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा पाइने आख्यानकलाको अध्ययन गरिएको छ।

कथाको चयन

आख्यानमा कथाको चयन महत्त्वपूर्ण हुन्छ। आख्यान हाम्रो वरिपरि छ (फ्लुडर्निक, सन् २००९, पृ. १)। समाज, इतिहास, पुराण, कल्पना आदि कथाका स्रोत हुन्। कथा चलचित्र, कार्टुन, विज्ञापन, कविता, समाचारपत्रका लेख, उपन्यास जताततै हुन्छन्। हामीले दैनन्दिन जीवनमा कथाको निर्माण गरिरहेका हुन्छौं र कथाद्वारा हाम्रो जीवनले रूप प्राप्त गरिरहेको हुन्छ। हामीले कथा भन्ने मात्र नभएर कथाले पनि हामीलाई भन्दछ। कथा जताततै हुने भएकाले हामी पनि कथाभित्र हुन्छौं (बेनेट तथा रोयल, सन् २००४, पृ. ५२)। आख्यान कच्चा कथासामग्रीहरूको कलात्मक संयोजन हो। त्यो यथार्थ पनि हुन सक्छ र बनाइएको पनि हुन सक्छ (च्याटम्यान, सन् १९७८, पृ. ४७)। संस्कृत नाट्यशास्त्रमा स्रोतका आधारमा कथावस्तुलाई प्रख्यात, उत्पाद्य र मिश्रित भनी वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। उपन्यासकारले तीमध्येबाट कथाको चयन गर्न सक्छ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विभिन्न स्रोतबाट कथा चयन गरिएको पाइन्छ। *तीन धुम्ती*, *नरेन्द्रदाइ* र *बाबु आमा* र *छोरा* उपन्यासमा समाजमा आफूले देखेका, भोगेका, अनुभव गरेका कुराबाट कथाको चयन गरिएको छ। *तीन धुम्ती* उपन्यासमा घटना, पात्र र परिवेशलाई सामाजिक, राजनीतिक र मनोवैज्ञानिक आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस उपन्यासमा जातीय भावना कायमै रहेको देखिन्छ। नेवार र बाहुनबिच अन्तर्जातीय विवाह इन्द्रमायाका बाबुआमाका लागि स्वीकार्य छैन। इन्द्रमायाले आफैँ गएर पीताम्बरलाई वरण गरेकी छ। पीताम्बर, रमेशलगायतका युवाहरू सत्तामा रहेकाप्रति विद्रोहमा लागेका छन्। त्यसै कारणले पीताम्बर जेलमा परेको छ। अर्कातिर इन्द्रमायाका माध्यमबाट मनोविश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ। उसले अचेतनमा दमित इच्छाको पूर्तिका लागि परपुरुषसँग संसर्ग स्वीकार गरेकी छ।

नरेन्द्रदाइ उपन्यास तराईजीवनको चित्रणमा केन्द्रित छ। विवाहिता पत्नीप्रति असन्तुष्ट पुरुषले बहुविवाह गर्ने चलनलाई यसमा देखाइएको छ। यसमा जातीय छुवाछुत प्रबल रहेको पनि देखिन्छ। त्यसैकारण नरेन्द्रले धानुकपुत्री मुनरियासँग अन्तर्जातीय विवाह गरे पनि समाजदेखि उनीहरू भागेका छन्। यस उपन्यासमा एउटा ठुलो संयुक्त परिवारको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। कोशीको बाढीले एउटा बस्ती नै उजाड भएको कुरालाई यस उपन्यासले देखाइएको छ। गौरी परम्परागत मान्यताअनुरूप मन, वचन र कर्मले पतिप्रति समर्पित देखिन्छे। पतिद्वारा परित्यक्त भएपछि उसले कृष्णको मूर्तिलाई पूजा गर्ने, सानोबाबुलाई आलिङ्गन गर्ने क्रियाकलाप गरी अतृप्त इच्छाको पूर्ति गर्दछे। शारीरिक रूपमा अविकसित गौरीबाट असन्तुष्ट नरेन्द्रदाइ सन्तुष्टिका लागि मुनरियालाई रोज्दछ। *बाबु आमा* र *छोरा* उपन्यासमा पात्रहरू नियतिको सिकार भएको कथा छ। अनजानमै छोराकी पत्नी भएर गर्भवतीसमेत भएकी युवतीसँग बाबुचाहिँको विवाह हुनु विडम्बना हो। त्यसमा पात्रको कुनै दोष छैन।

कोइरालाका *सुम्निमा* र *मोदिआइन* उपन्यास पौराणिक विषयमा आधारित छन् । *सुम्निमा* उपन्यासमा महाभारतमा वर्णित विश्वामित्र-मेनका कथालाई मुख्य आधार बनाइएको छ, तर त्यसमा हिमवत्खण्डमा वर्णित कथा, सुम्निमा-पारुहाड लोककथाको पनि मिश्रण छ । यसमा पौराणिक कथा सामाजिक कथासँग मिसिएर आएको छ । मूलतः यो तन र बुद्धिको द्वन्द्वको कथा हो । तनले तत्काल सन्तुष्टि चाहने र बुद्धिले त्यसो गर्नबाट रोक्ने हुनाले पात्रहरू समस्याग्रस्त बन्न पुगेका छन् । त्यो मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिले उल्लेखनीय छ । भिन्न जातिहरूका बिच रक्तमिश्रणको घटनालाई पनि यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । *मोदिआइन* उपन्यास दरभङ्गामा पसल गरिबस्ने मोदिआइनको कथा जस्तो लागे पनि यो महाभारतकी नारीको कथा हो । कुरुक्षेत्रमा भएको महाभारत युद्धमा पतिको मृत्यु भएपछि ऊ प्रेतात्मा भएर पतिको शव भएको ठाउँमा आएर बस्न थाल्दछे । कथावर्णनबाट मोदिआइन त्यही प्रेतात्मा भएको बुझिन्छ । उपन्यासमा मोदिआइनले वैधव्यव्यथा व्यक्त गरेकी छ ।

हिटलर र यहूदी उपन्यास ऐतिहासिक सन्दर्भलाई लिएर लेखिएको छ । त्यसमा विभिन्न सामाजिक पक्षहरू मिसिएर आए पनि उपन्यासको मुख्य विषय हिटलर र यहूदीसम्बन्धी इतिहास नै हो । स्वप्नका माध्यमबाट हिटलर बयान प्रस्तुत गरिएकाले उपन्यासमा मनोविश्लेषणले पनि स्थान पाएको छ । यसमा हिटलरले कहालीलाग्दो जातीय संहार र विश्वयुद्ध रचेको कुराप्रति दार्शनिक विमर्श प्रस्तुत गरिएको छ ।

घटनाको संयोजन

आख्यानमा विभिन्न घटनाहरूको संयोजन गरिएको हुन्छ । तीमध्ये कुनै मुख्य कथा हुन्छ र कुनै प्रासङ्गिक कथा हुन्छ । आख्यानशास्त्रमा तिनलाई मूल कथा र अन्तर्निहित कथा भनिन्छ । ग्रिसेली भाषामा अनुकरणलाई 'मिमिसिस' र कथाकथनलाई 'डिजिसिस' भनिन्छ । आख्यानमा प्रस्तुत गरिएको कथाकथनको अंश, विशेषगरी आख्यानद्वारा वर्णन गरिएको कथाकथनलाई 'डिजिटिक' भनिन्छ (प्रिन्स, सन् २००३, पृ. २०) । जेरार्ड जिनेटले कथाकथनलाई मूल, प्रथम वा 'डिजिटिक' र अन्तर्निहित, द्वितीयक वा 'मेटाडिजिटिक' गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरेका छन् । मूल कथामा आख्यानका मुख्य मुख्य वृत्तान्त प्रस्तुत हुन्छन् । अन्तर्निहित कथा मूल कथाकथनसँग सम्बन्धित हुन्छ । मूल र अन्तर्निहितका बिच कार्यकारणको सम्बन्ध हुन्छ । द्वितीयक कथाले प्रथमको व्याख्या गर्ने, त्यसलाई पूरा गर्ने, विस्तार गर्ने र जोड्ने काम गर्दछ (जिनेट, सन् १९८०, पृ. २२८-२३४) । मिकी बलका अनुसार आख्यानमात्मक पाठ प्राथमिक र अन्तर्निहित हुन्छन् । प्राथमिक समाख्याताको पाठ र अन्तर्निहित पात्रको पाठ हुन् (बल, सन् २०१७, पृ. ५१) । गौण वा अन्तर्निहित कथा मूलभन्दा भिन्दै संरचना हो, तर मूलको विरोधी होइन, त्यसको सहयोगी अंश हो । आख्यानमा घटनाको संयोजन आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । कथा कारण र परिणामको सम्बन्धमा आधारित हुन्छ त्यो घटनाशृङ्खलाका रूपमा हुन्छ (फ्लुडार्निक, सन् २००९, पृ. २) । त्यसले द्वन्द्व र कौतूहलको सिर्जना गर्छ । आख्यानको समग्रमा केही भाव वा विचार प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । त्यसलाई सारवस्तु भनिन्छ । सारवस्तु मूलभाव र विषयसूत्र हो ।

कोइरालाका सबै उपन्यास अतीतावलोकन पद्धतिमा आधारित छन् । *तीन धुम्ती* उपन्यासमा इन्द्रमायाले पैतालिस वर्षको उमेरमा आफ्नो विगत जीवनको, विशेषगरी आफू सोह्र वर्षकी हुँदाताकाका घटना सम्झना गरेकी छ । "४५ वर्ष पुगेपछि इन्द्रमायालाई लाग्यो, सायद अब यात्रा यहीं टुङ्गियो क्यार । जीवनको सन्ध्यालाई अबै केही घडी बाँकी नै हुँदो हो । तर यात्रा भने यहीं टुङ्गिन आयो" (कोइराला, २०५१, पृ. २) भनिएको यो उपन्यास इन्द्रमायाको कथा हो । *नरेन्द्रदाइ* उपन्यास सानुबाबुको स्मरणमा आधारित छ । उसले उपन्यासको आरम्भमा भनेको छ— "एकपटक भोग गरिसकेका बितेका घटनालाई फेरिदेखि बिम्भाएर वर्तमानमा भोग गर्न खोज्नु नै सायद कथा हो । म पहिलेका कुरालाई भल्भली सम्झन्छु, पहिलेका मानिसलाई भल्भली देख्छु र बिस्तारै विश्वासको ध्वनिमा म तिनीहरूलाई मुटुभित्रै डाक्छु— "ए गौरीभाउजू, ए मुनरिया, ए नरेन्द्रदाइ... !!!" (कोइराला, २०५६, पृ. २) । *मोदिआइन* उपन्यासको आरम्भ "धेरै पहिलेको कुरा; म बालक थिएँ । बालककालका कुराहरू

धेरै त बिर्सिएर जान्छन्, तर केही एकदम स्पष्ट भएर स्मृतिमा अडेर बसेका हुन्छन्” (कोइराला, २०४६, पृ. १) भन्ने भनाइबाट भएको छ। ‘म’ पात्रले त्यही बाल्यकालमा सुनेको कथा नै यस उपन्यासको कथा हो। *सुम्निमा* उपन्यासको आरम्भमा “धेरै-धेरै पहिलेको कथा हो यो, अतीतको अति धमिलो गर्भबाट आएको कि वर्तमानमा हाम्रो कानमा पुराण जस्तो ध्वनित हुन्छ” (कोइराला, २०५४, पृ. १) भनिएको छ। *हितलर र यहुदी* उपन्यासमा विभिन्न सन्दर्भहरू आए पनि ती हितलर र हितलरले गरेको जातिविनाशसँग सम्बन्धित छन् र ती हितलरका कारणले भएको द्वितीय विश्वयुद्धको विध्वंसको कथासँग सम्बन्धित छन्। हितलरका कुरालाई संस्मरणात्मक ढङ्गमा नभनी सपनाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासमा भनिएको छ- “हितलरले करायो- म निष्ठुर ? त्यो कस्तो विवेक हो देवलोकको ? या भनूँ बिलकुल नासमभीपन। म निष्ठुरतालाई घृणा गर्छु” (कोइराला, २०५७ क, पृ. १११)। “बाबु, आमा र छोरा उपन्यास बाबु र आमाका स्मरणमा आधारित छ। बाबुले आफ्ना अनुभूतिको आरम्भ “प्रेम यथेष्ट हुँदो रहेनछ जीवनमा” (कोइराला, २०५७ख, पृ. १) भन्ने भनाइबाट र आमाले आफ्नो कथाको आरम्भ “मेरो जीवन दुईचोटि प्रारम्भ हुन्छ, मेरो जन्म दुईचोटि भयो- अर्कोचोटि जब मैले आफूलाई उसको प्रेममा पाएँ” (पृ. २४) भन्ने भनाइबाट गरेका छन्। उनीहरूले आफ्ना विगत जीवनको स्मरण गरेका छन्।

कोइरालाका उपन्यासमा कथा सङ्क्षिप्त भए पनि तिनमा धेरै कथाहरूको संयोजन गरिएको पाइन्छ। आख्यान केही सङ्ख्याका कथनहरूको निर्मित हो, त्यसमा चित्रकला वा फोटोग्राफीमा जस्तो पूर्णता हुन सक्ने। आख्यानमा मध्यवर्ती कार्यहरू अनन्त हुन सक्छन् (च्याटम्यान, सन् १९७८, पृ. २९)। *तीन घुम्ती* उपन्यासमा इन्द्रमाया र पीताम्बर, इन्द्रमाया र रमेश, इन्द्रमाया र रमासँग सम्बन्धित तीनओटा मुख्य कथा छन्। तिनमा इन्द्रमायासँग कथा नै मुख्य हो, ऊसँग जोडिएर आउने अन्य प्रसङ्ग द्वितीयक हुन्। यस उपन्यासमा इन्द्रमायाको पत्नी, प्रेमिका र आमाको रूपमा आएकी छ। यी तीनैथरीका सन्दर्भहरूले इन्द्रमायाले जीवनमा गरेका तीनओटा स्वतन्त्र चयन बुझाउँछन्। त्यसैलाई तीन घुम्ती भनिएको छ। इन्द्रमायाले लिएका निर्णय मुख्य सन्दर्भ हुन्, तीसँग जोडिएर आउने सन्दर्भ अन्तर्निहित हुन्। इन्द्रमायाका बाबुआमाले इन्द्रमायालाई घरबाट बाहिर जान नदिई अन्यत्र विवाह गराइदिन खोज्नु इन्द्रमायाले पीताम्बरलाई वरण गर्ने कारण हो। पीताम्बर सोह्र वर्षकी पत्नीका इच्छाभन्दा सङ्गठनका काममा लागिरेहुनु, अझ ऊ थुनामा पनि पर्नु इन्द्रमायाले रमेशलाई वरण गर्ने कारण हो। छोरी जन्मेपछि त्यसलाई रमेशले पनि नलैजानु र पीताम्बरले पनि आफूसँग राख्न नमान्नु इन्द्रमायाले छोरीका लागि घर छोडेर जाने कारण हो। यसरी यस उपन्यासमा घटनाक्रम कार्यकारण शृङ्खलामा मिलेको छ। इन्द्रमायाका निर्णयहरू क्रमशः घटनाका आदि, मध्य र अन्त्य हुन्। छोटो अवधिका थोरै कथा प्रस्तुत गरिएकाले कथाले गति पाएको छ। ती निर्णयहरूमा इन्द्रमायाले सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक किसिमका सङ्कट बेहोर्नुपरेको छ। त्यसो भए पनि आफ्नो अस्तित्वका लागि व्यक्तिले स्वतन्त्र निर्णय गर्न सक्नुपर्छ र त्यसको परिणामलाई भोग्न पनि सक्नुपर्छ भन्ने विचार यस उपन्यासले व्यक्त गरेको छ। त्यही नै यस उपन्यासको सारवस्तु हो।

नरेन्द्रदाइ उपन्यासको शीर्षकले नरेन्द्रदाइ पात्रलाई इङ्गित गरेको छ। उपन्यासमा ऊसँग सम्बन्धित कथा नै मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। उसको कथासँग गौरी र मुनरिया जोडिएर आएका छन्। तीमध्ये गौरी त्यक्ता र मुनरिया भोग्याका रूपमा आएका छन्। भोग शरीरको बलले साथ दिँदासम्म हुने हो, नरेन्द्रलाई क्षय रोग लागेपछि मुनरिया अनावश्यक र गौरी आवश्यक ठहरिन्छन्। यस उपन्यासमा नरेन्द्र, गौरी र मुनरियाको सम्बन्ध त्रिकोणात्मक बन्न पुगेको छ। नरेन्द्र शीर्षमा रहेको छ र त्यसका आधारका रूपमा गौरी र मुनरिया रहेका छन्। तर कथाको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म गौरीको उपस्थिति छ र मुनरियाको छैन। मुनरिया संस्कृत नाट्यशास्त्रमा भनिएको बिचमा आउने र बिचमै हराउने प्रकरीकी नायिका जस्तै छे, कथालाई उपसंहारसम्म पुऱ्याउने काम गौरीले मात्र गरेकी छ। उनीहरूका कथासँग जोडिएर सानोबाबु आएको छ, परिवारका अन्य सदस्यहरू आएका छन्, बनारसको सन्दर्भ आएको छ। विवाहिता पत्नी गौरीसँग नरेन्द्र असन्तुष्ट हुनु कथाको आदि भाग, मुनरियालाई लिएर नरेन्द्र घर छोडी जानु कथाको मध्यको भाग र नरेन्द्र गौरी भएकै ठाउँमा फर्की आउनु कथाको अन्त्य भाग हो। घटनाक्रमले नरेन्द्र र मुनरियाले जीवनमा केही पाए जस्तो देखिए पनि त्यो क्षणिक छ। गौरीले अन्ततोगत्वा नरेन्द्रलाई कसैबाट नखोसिने गरी पाएको अनुभव गरे पनि देहत्याग गरिसकेको नरेन्द्रलाई पाएको ठान्नु विसङ्गत छ।

वास्तवमा नरेन्द्र, गौरी र मुनरियाले विसङ्गातिको भोग मात्र गरे, उनीहरूले निस्सारताबाहेक केही पाउन सकेनन् । यही नै यस उपन्यासको कथाको सार हो । बहुविवाहको प्रवृत्तिप्रति पनि यस उपन्यासले अस्वीकृति जनाएको छ । *सुम्निमा* उपन्यासमा सुम्निमा र सोमदत्त, सोमदत्त र पुलोमा, सोमदत्त र सूर्यदत्त, सोमदत्तका तपस्याका प्रक्रिया, राजकुमार, बिजुवा र भिल्लयुवकका आएका छन् । तीमध्ये सुम्निमा र सोमदत्तसँग सम्बन्धित कथा नै प्रमुख हो । उनीहरूले उपन्यासले देखाउन खोजेको भौतिकवाद र अध्यात्मवादको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । त्यही कथासँग मुख्य रूपमा जोडिन आउने पुलोमा, बिजुवा र भिल्लयुवकको कथा हो । अन्य घटना गौण छन् । सोमदत्तको इन्द्रियदमन, सुम्निमाको उपस्थिति र कामेच्छाको प्रतिरोध औपन्यासिक घटनाको आदि भाग हो । सोमदत्तको तपश्चर्या र पुलोमासँगको विवाह, पुत्रोष्ठि यज्ञको विफलता कथाको मध्य भाग र बिजुवा तथा सुम्निमाका यत्नले सोमदत्तको पौरुषजागरण र पुलोमाद्वारा पुत्रलाभ कथाको अन्त्य भाग हो । त्यसपछि उपन्यासमा देखिने कथाका अंश परिशिष्ट जस्ता हुन् । भलै तिनले अन्तर्जातीय रक्तमिश्रणको अवस्था देखाएका छन् । तर उपन्यासको मूल कथ्य मानिसका लागि देह र आत्मा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन् भन्ने हो ।

मोदिआइन उपन्यासमा महाभारतकालीन नारी, मछुवारिन र मोदिआइनका कथालाई संयोजन गरिएको छ । प्रकारन्तरले ती एउटै नारीका रूपमा देखापर्दछन् । तिनले महाभारतको युद्धमा मारिएका योद्धाका विधवाहरूले भोग्नुपरेको वैधव्यव्यथा व्यक्त गर्दछन् । नारी, मछुवारिन र मोदिआइनलाई सिङ्गो कथाको आदि, मध्य र अन्त्य मान्न सकिन्छ । 'म' पात्र र मिसिरजी दरभङ्गा जानु र त्यहाँबाट फर्किनु औपन्यासिक कथाको पुष्टभूमि र परिशिष्ट अंश हुन् । मोदिआइनले पूर्वकथालाई बिस्तारै बिस्तारै कोट्याउँदै गएकाले कौतूहल सिर्जना गर्दै लागेको छ । युगौँ लामो अवधिको कथा लिइए पनि कथा सुन्नेसुनाउने पद्धतिमा प्रस्तुत गरिएकाले कथाकथनको अवधि छोटो रहेको छ र कथाको गति तीव्र रहेको छ । महाभारतको युद्ध एउटा व्यक्तिको दम्भ र अहङ्कारको परिणति हो र त्यसले कसैलाई पनि हित गरेन भन्ने यस औपन्यासिक कथाको सारवस्तु हो ।

हिटलर र यहूदी उपन्यासमा अनेकौँ प्रसङ्गहरू आएका छन् । 'म' पात्र र बम्बई, काठमाडौँकी लक्ष्मी, पानीजहाजको यात्रा र नारायणन, रेवा, यहूदीहरू, 'म' पात्रको युरोप यात्रा, ध्वस्त भएको बर्लिन सहर, हिटलरको ग्यासच्याम्बर, लिओनार्डो, 'म' पात्रको स्वप्न, पेरिसका दार्शनिक, सुनील भट्टाचार्य आदिसँग सम्बन्धित सन्दर्भ यस उपन्यासमा आएका छन् । हिटलरले गरेको यहूदीहरूको जातिविनाश नै यस उपन्यासको मुख्य कथा हो । अन्य कथा मूल कथा प्रस्तुत हुने परिस्थिति र हिटलरले रचेको द्वितीयक विश्वयुद्धको परिणाम देखाउनका लागि आएका छन् । त्यसैले ती अन्तर्निहित कथा हुन् । विभिन्न कथाहरू छरिएर रहेका र कार्यकारण सम्बन्धमा राम्ररी नकसिएकाले घटनाशृङ्खला त्यति मिलेको छैन । खण्ड खण्डमा हिटलरसम्बन्धी कथा भनिएको छ । उपन्यासमा चाहे धर्मका नाममा होस्, चाहे राष्ट्रवादका नाममा होस्, नरसंहार ठिक होइन भन्ने यस उपन्यासको सारवस्तु हो ।

बाबु, आमा र छोरा उपन्यास 'बाबु' र 'आमा' गरी दुई खण्डमा संरचित छ । 'बाबु' खण्डमा बाबुकी पहिली पत्नी, त्यसपट्टीको छोरो, कान्छी पत्नीका सन्दर्भ आएका छन् । 'आमा' खण्डमा अर्कै युवकसँग प्रेमविवाह गरी गर्भवतीसमेत भएकी उमाको अर्कै व्यक्तिसँग विवाह भएको, त्यस व्यक्तिप्रति उमालाई रिस उठेको, बदलाको भाव जागेको, घृणा उत्पन्न भएको अनि आमाको मृत्यु भएपछि एक्लो भएको अनुभव गरिरहेको बेला आफ्नो पति पनि एक्लो भएको बुझी पतिप्रति प्रेम जागृत हुन थालेका घटनाहरू प्रस्तुत भएका छन् । एउटै कथा एकोन्मुख भएर अगाडि नबढी यसमा दुई पात्रका भिन्नभिन्न स्मृति, अनुभूति र विचार प्रस्तुत गरिएकाले कथाका दुई भङ्गाला फाटिएका छन् । दुवै कथालाई जोड्ने कडी छोरा भए पनि भन्नु त्यो विडम्बनामय छ । नियतिको चक्रमा मान्छे निरूपाय र विवश छ भन्ने कुरालाई यस उपन्यासको कथाले अभिव्यक्त गर्न खोजेको छ ।

कथाको सम्प्रेषण

आख्यानको मुख्य कार्य भनेको घटनावर्णन वा कथाकथन हो । कथाकथन समाख्याताले गर्दछ । कथा समाख्याताको परिप्रेक्ष्यबाट भनिएको हुन्छ (फ्लुडर्निक, सन् २००९, पृ. ३६) । त्यसैले समाख्यातालाई दृष्टिबिन्दु

पनि भनिन्छ । दृष्टिबिन्दु प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुष प्रकारको हुन्छ । कथामा जे सम्प्रेषित गरिएको हुन्छ त्यसलाई सङ्कथनद्वारा सूचित गरिएको हुन्छ । कथा आख्यानको औपचारिक सामग्री हो र सङ्कथन औपचारिक अभिव्यक्ति तत्त्व हो (च्याटम्यान, सन् १९७८, पृ. ३१) । कथाको सम्प्रेषण भाषाका माध्यमद्वारा हुन्छ । यसमा प्रेषक र प्रापक गरी दुई पक्ष हुन्छन् । लेखक प्रेषक र श्रोता वा पाठक प्रापक हुन्छ । लेखक र पाठकबिच आख्यानको आदानप्रदान नै आख्यानात्मक सम्प्रेषण हो । यस प्रक्रियामा वास्तविक लेखक, अन्तर्निहित लेखक, समाख्याता, आख्यायित, अन्तर्निहित पाठक र वास्तविक पाठकको सहभागिता हुन्छ । वास्तविक लेखक भनेको आख्यान लेखने व्यक्ति हो, तर आख्यानको श्रवण वा पठनका क्रममा हाम्रा सामु वास्तविक लेखक हुँदैन । कुनै काल्पनिक व्यक्तिले हामीलाई कथा सुनाइरहेको हुन्छ । त्यसलाई अन्तर्निहित लेखक भनिन्छ । त्यसले घटना र पात्र मात्र नभएर समाख्याताको पनि चयन गर्दछ । समाख्याता कथा प्रेषक वा कथावाचक हो । समाख्याताले अन्तर्निहित लेखकको मनोभाव सम्प्रेषण गर्दछ, अन्तर्निहित लेखक समाख्याता होइन (च्याटम्यान, सन् १९९३, पृ. २४०-२४२) । अन्तर्निहित लेखकले हामीले निकाल्न सक्ने अर्थ मात्र समावेश गर्दैन, त्यसले सबै पात्रहरूका कार्य र पीडाको प्रत्येक अंशको नैतिक र भावनात्मक सामग्री नि समावेश गर्दछ । यसले पूर्ण कलात्मक समग्रताको सहज बोध पनि पनि समावेश गर्दछ (बुथ, सन् १९६१, पृ. ७३) । अन्तर्निहित लेखकले आफ्नो उद्देश्यप्रति सहानुभूति राख्ने, पाठको बोध गर्न सक्ने एक निश्चित प्रकारको पाठकको पनि परिकल्पना गरेको हुन्छ वास्तविक व्यक्ति नभएर अन्तर्निहित लेखकद्वारा कल्पना गरिएको पाठकलाई अन्तर्निहित पाठक भनिन्छ । आख्यानमा अन्तर्निहित लेखक र अन्तर्निहित पाठक सधैं उपस्थित हुन्छन् । अन्तर्निहित पाठक आख्यायित वा सम्बोधित होइन । आख्यायितचाहिँ समाख्याताले प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्ने श्रोता हो । आख्यायित कथाका बारेमा कहिल्यै बोल्दैन, ऊ श्रोता मात्र हो (च्याटम्यान, सन् १९९३, पृ. २४६-२४७) । आख्यायितले कथाका बारेमा बोल्यो भने त्यो समाख्याता भइहाल्छ । समाख्याता द्रष्टा र वक्ता, नाटकीय र अनाटकीय, निरीक्षक र अभिकर्ता, एकल र बहुल हुन सक्छ । समाख्याता वा कथयिता दुई प्रकारका हुन्छन्, एकथरीले कथामा भूमिका निर्वाह गर्छन् अर्काथरीले गर्दैनन् (बल, सन् २००९, पृ. ९) । आख्यायित प्रकट र अप्रकट वा पात्रका रूपमा देखापर्ने र देखापनपर्ने हुन्छ । वास्तविक लेखक र वास्तविक पाठक आख्यान विनिमयको बाहिर रहेका हुन्छन् (च्याटम्यान, सन् १९७८, पृ. १५१ र २५४) । आख्यान सम्प्रेषणमा वास्तविक लेखक र वास्तविक पाठकभन्दा अन्तर्निहित लेखक, समाख्याता, आख्यायित र अन्तर्निहित पाठकको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ ।

तीन घुम्ती उपन्यास तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा आधारित छ । उपन्यासको सारा कथा अन्य व्यक्तिले प्रस्तुत गरेको छ । समाख्याता इन्द्रमायाका अन्तर्बाह्य कुरा जान्ने किसिमको भएकाले त्यसलाई सीमित दृष्टिबिन्दु भन्न सकिन्छ । धेरै ठाउँमा इन्द्रमायाले आफ्ना विचार आफै व्यक्त गरेकी छ । उसका अनुभूति, चिन्तन र व्यवहार परम्परागत मूल्यमान्यताका विपरीत छन्, तर त्यसमा स्पष्ट रूपमा अस्तित्ववादी चिन्तन परिलक्षित छ । ती यावत् कुरा जान्न सक्नु अन्तर्निहित लेखकलाई मात्र सम्भव छ । अन्तर्निहित लेखकले बौद्धिक पाठकलाई सम्बोधन गरेको छ र त्यसलाई समाख्याताले वास्तविक पाठकसमक्ष प्रस्तुत गरेको छ ।

नरेन्द्रदाइ उपन्यासको कथा सानोबाबु भन्ने पात्रले प्रस्तुत गरेको छ । ऊ उपन्यासको पात्र पनि हो र समाख्याता पनि हो । उसले नरेन्द्र, गौरी र मुनरियाका साथै आफ्नो अनुभूति र विचार पनि प्रस्तुत गरेको छ । त्यसैले यस उपन्यासको दृष्टिबिन्दु प्रथम पुरुषअन्तर्गत परिधीय प्रकारको छ । यस उपन्यासमा नरेन्द्र र गौरीका व्यवहार सानोबाबुले वर्णन गरेको छ र गौरी तथा मुनरियाका विचार उनीहरूबाटै भन्न लगाइएको छ । गौरी र मुनरिया समाख्याता हुँदा सानोबाबु आख्यायित बनेको छ । ती कुरालाई सानोबाबुले पाठकसमक्ष पुऱ्याएको छ । अन्तर्निहित लेखकद्वारा यस उपन्यासका यावत् घटना, पात्र र परिवेशको आयोजन व्यक्तिको नैसर्गिक इच्छा र मानवीय जीवनको निस्सारता देखाउनका लागि गरिएको छ ।

सुम्निमा उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा आधारित छ । समाख्याता सोमदत्त, सुम्निमा र पुलोमाका आन्तरिक र बाह्य पक्षको वर्णनमा केन्द्रित छ । सोमदत्त र पुलोमाका भाषा संस्कृतनिष्ठ र सुम्निमाको भाषा बोलीचालीको छ । समाख्याताले भने परिनिष्ठित भाषाको प्रयोग गरेको छ । विभिन्न शास्त्रहरूसँग सम्बद्ध कथन मिसिएर

आएकाले कथाको बोध गर्न सर्वसाधारणलाई केही कठिन हुने देखिन्छ। त्यसो भए तापनि उपन्यासको कथनपद्धति प्रभावकारी रहेको छ।

मोदिआइन उपन्यास प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा आधारित छ। यसमा मुख्य समाख्याता 'म' पात्र हो। उसलाई कथा सुनाउने काम मोदिआइनले गरेकी छ। उसले महाभारतकालीन नारी, मछुवारिन् र आफ्नो कथा सुनाएकी छ। त्यही कथा 'म' पात्रले वास्तविक पाठकलाई सुनाएको छ। मोदिआइन महाभारतकाली नारीको अतृप्त आत्माभ हो कि समाख्याता 'म' पात्रलाई त्यस्तो लागेको हो भन्ने कुराको अस्पष्टता अन्तर्निहित लेखकको चातुर्य हो।

हिटलर र यहूदी उपन्यास प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा प्रस्तुत गरिएको छ। समाख्याता 'म' पात्र भए तापनि हिटलर र यहूदीहरूका बारेमा अन्य पात्रले वर्णनव्याख्या गर्दछन्। हिटलरले पनि आफ्नो कुरा आफैँ व्यक्त गरेको छ। समाख्याताले अरूले भनेका कुरा समेटेर उपन्यासमा प्रस्तुत गरेको छ। हिटलरको आख्यायित भन्ने भगवान् हो।

बाबु, आमा र छोरा उपन्यासमा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ। यसमा बाबु र आमा दुई जना समाख्याता रहेका छन्। मूल कथा एकै ठाउँ जोडिने भए पनि तिनीहरूले भनेका कथा पृथक् छन्। उनीहरूले आआफ्ना स्मरण, इच्छा र विचार व्यक्त गरेका छन्। उनीहरूका समाख्यानलाई जोड्ने काम छोराले गरेको छ। छोरा कथनको सन्दर्भ मात्र हो, समाख्याता वा आख्यायित होइन।

निष्कर्ष

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा आख्यानकलाको अध्ययनमा केन्द्रित प्रस्तुत लेख आख्यानशास्त्रमा आधारित छ। यसमा आख्यानका विविध पक्षको नलिई कथाको चयन, घटनाको संयोजन र कथाको सम्प्रेषणलाई मात्र लिइएको छ। यसमा पात्र, परिवेश, भाषाको अध्ययन गरिएको छैन। आख्यानमा कथा सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो। कथाकथन नै उपन्यासको मुख्य पक्ष हो। विशेष क्रममा घटनाहरूको शृङ्खला नै आख्यान हो। आख्यानमा घटनाको व्यवस्थापन र कथासम्प्रेषणको प्रक्रिया पर्दछन्। कथाको अभावमा आख्यानको संरचना हुन नसक्ने भएकाले कथा आख्यानको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो। कथा घटनाहरूको कालक्रमिक शृङ्खला हो। आख्यानको अध्ययन आख्यानशास्त्रले गर्दछ। आख्यानशास्त्रको विकास रुसी रूपवादी र फ्रान्सेली संचरनादीहरूले गरेका हुन्। तिनै मान्यताका आधारमा यस लेखमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ। यसमा आख्यानकलाको अध्ययन कथाको चयन, घटनाको संयोजन र कथासम्प्रेषणलाई मुख्य सूचक बनाइएको छ। कथा र सङ्कथन गरी आख्यानका मुख्य दुई तत्त्व हुन्छन्। कथा भनेको घटनाहरूको शृङ्खला र सङ्कथन भनेको अभिव्यक्ति हो। आख्यानमा कथाको चयन महत्त्वपूर्ण हुन्छ। कथा जतासुकै हुन्छ, त्यसबाट लेखकले आफू चाहेको कथाको चयन गर्छ। कोइरालाका कथामा समाज, इतिहास र पौराणिक कथाबाट कथाको चयन गरिएको छ। सामाजिक कथामा समाजशास्त्रका साथै मनोवैज्ञानिक पक्ष पनि लिइएको छ। मनोवैज्ञानिक सन्दर्भ ऐतिहासिक एवं पौराणिक स्रोतका कथामा पनि आएको छ। कोइरालाका उपन्यासमा विभिन्न घटनाहरूको संयोजन गरिएको पाइन्छ। तीमध्ये कुनै मुख्य र कुनै प्रासङ्गिक कथा रहेका छन्। तिनलाई अतीतावलोकन पद्धतिमा प्रस्तुत गरिएको छ। ती कथा आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा आबद्ध छन्। त्यसबाट द्वन्द्व र कौतूहलको सिर्जना भएको छ। सारवस्तु कोइरालाका उपन्यासको कथा पाइने महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। कोइरालाले उपन्यासमा आफ्ना विचार स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। उनका उपन्यासमा प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ। उनका उपन्यासमा पात्रले आफ्ना विचार आफैँ व्यक्त गरेका छन्। केही उपन्यासमा एकभन्दा बढी समाख्याताको प्रयोग पनि पाइन्छ। उनका उपन्यासमा बौद्धिक र तार्किक अन्तर्निहित लेखकले बौद्धिक अन्तर्निहित पाठकलाई सम्बोधन गरेको पाइन्छ। त्यसलाई समाख्याताले सरल ढङ्गमा प्रस्तुत गरेका छन् र त्यो सर्वसाधारण पाठकका लागि बोधगम्य र रुचिकर बनेको छ। आख्यानकलाका दृष्टिले कोइरालाका उपन्यास सफल रहेका छन्।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- कोइराला, कुमारप्रसाद (२०६८). *आख्यान विमर्श*. ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०४६). *मोदिआइन* (दोस्रो संस्क.). क्षितिज प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५६). *नरेन्द्रदाइ* (पाँचौं संस्क.). साझा प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५७). *हिटलर र यहूदी* (पाँचौं संस्क.). साझा प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५१). *तीन घुम्ती* (पाँचौं संस्क.). साभ्ना प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५४). *सुम्निमा* (पाँचौं संस्क.). साभ्ना प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५७). *बाबु, आमा र छोरा* (चौथो संस्क.). साझा प्रकाशन ।
- घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०६७). *मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान*. साभ्ना प्रकाशन ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०४३). *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* (दोस्रो संस्क.). साभ्ना प्रकाशन ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९). *नेपाली उपन्यासको इतिहास*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०५३). *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति*. भूमिका प्रकाशन ।
- Bal, M. (2017). *Narratology: Introduction to the theory of narrative* (4th ed.). University of Toronto Press.
- Bennett, A. & Royle, N. (2004). *An introduction to literature, criticism and theory*. Pearson.
- Booth, W. C. (1961). *The rhetoric of fiction* (2nd ed.). The University of Chicago Press.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2024, August 23). fiction. *Encyclopedia Britannica*. Retrived September 9, 2024, from <https://www.britannica.com/art/fiction-literature>
- Chatman, S. (1978). *Story and discourse: Narrative structure in fiction and film*. Cornell University Press.
- Chatman, S. (1993). *Reading narrative fiction*. Macmillan Publishing Company.
- Fludernik, M. (2009). *An introduction to narratology* (Patricia H.-G. and Monika F., Eds.). Routledge.
- Genette, G. (1980). *Narrative discourse: An essay in method* (Jane E. L., Trans.). Cornell University Press.
- Prince, G. (2003). *A dictionary of narratology* (Revised ed.). University of Nebraska Press.